

תיאודור התלגי :

הספרות הפולנית בימי פּיכּוּן

ציבור וספרותו

בטרם נסקור את תהפוכות הספרות הפולנית בשתיים-עשרה שנות המשטר הסטאליניסטי עד להשתחררוֹתה מבלמי הצנזורה ומרידתה בסמכותם היחדנית של המשגיחים הרשמיים על "יושר הקו", שומה עלינו לראות באורו הנכון את יחסה של הציבוריות הפולנית אל היצירה הספרותית (והמדובר כאן ביצירה ספרותית במובנה הרחב ביותר, לרבות שלוחותיה הפובליציסטיות). זהו יחס מיוחד-במינו, שקשה למצוא לו אח ודוגמה בחוויתם הרוחנית של עמים אירופיים אחרים. הספרות אינה משמשת כאן רק מקור הנאה למעטים או לרבים; אין בינה לבין האוכלוסיה אותה מחיצה, המבדילה בהרבה ארצות בין חיי הרוח לחיי היומיום; הקורא המגיע לעמוד אחרון של סיפור או של קובץ-שירים בעל משמעות אקטואלית (וכל שכן — לסוף-פסוק במאמר פובליציסטי שבכתב-עת לענייני הברה), לא ישלם, בסיום קריאתו עם הפער בין ה"הלכה" שעתה-זה קראה לבין המציאות שמסביבו, אלא יתאמץ — לעתים אף במעשים דוֹן-קישוטיים — לגשר על פני פער זה, ויהי זה עמוק ככל שיהיה.

שלושת המעגלים, שנרשמו בתול-

דות הספרות הפולנית בימי השיעבוד המדיני של המאה הי"ט וראשית המאה העשרים, סובבו כולם כאחד על ציר התימאטיקה הלאומית הפאטריוטית. הזרם הרומנטי, אשר מבטאיו העיקריים היו "שלושת משוררי האומה" — אדם מיצקיביץ', יוליוש סלובאצקי וזיגמונט קראסינסקי — אף הצמיח, משך תקופה קצרה אך עזת-חוויה, את האמונה המשיחית ("אסכולת טוביאנ-סקי") בייחוד ייעודו של העם הפולני כ"ישוע בין העמים", שנועד לגאול במחיר ייסוריו את האנושות כולה ושההשגחה העליונה רוממתו למעמד עם נבחר, בדומה לעם-ישראל בימי קדם". הזרם הפויוטיביסטי בשלהי המאה שחלפה, שנראה כ"תגובת השכל הישר על הזיותיו וטימטומו של הרומנטיזם", שאף אמנם להטות את מחשבות העם מחלומות על מרידות חסרות-תקוה (אחרי לקחם הכפול והמר של "התקוממות נובמבר" ב-1830 ושל "התקוממות ינואר" ב-1863) אל רעיונות של תיקון החברה במפנים ושל "בניית יסודות ע"י עבודה מעשית", אך גם בו שולבה, בצד נימים של "פיכּוּן מודע" (בולסלב פרום ב"לא-לה-קה"), כמיהה אל ימי הגדולה שחלפו (הנריק סינקיביץ' בטרילוגיה ההיסטורית שלו: "באש ובחרב", "המבול",

החברתית והחשכנות הדתית. ואף בגבור מגמות הרודנות בשלטון ה"קו" לונלים" יורשי פילסודסקי, בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה, לא גרתע מירות בהם חצי היתול ולעג. אם בימי העבדות הלאומית שימשה הספרות ביטוי למאווי האומה והדריי- כתה בדרכה האידאית, ולפעמים אף במעשיה, הנה בתקופת החירות הממ- לכתית שימשה בתפקיד כפול זה הפובליציסטיקה החברתית.

כך קמה מסורת רבת-שנים של קשר עז בין יוצרי התרבות לבין צורכיה; כך נוצרה אותה תופעה מיו- חדת-במינה שפל סיפור בעל-משקל, כל קובץ-שירים חדש וכל מאמר- בקורת בכתב-עת מן הנודעים נפוצו מיד ברבים ונעשו נושא לשיחה בפי- כל. הגבירה את כל אלו תכונה מקורית, המושרשת בנפש העם הפולני, והיא: הערצה עמוקה אל המלה — בין ההגויה בין הכתובה — המעלה לעתים מלים מונחים לדרגת סמלים מקודשים והגור בלת תכופות בפולחן כמעט-פטישיסטי של אותן מלים-סמלים, מלים-אידיאות, מלים-ערגונות.

כתום הכיבוש

הערות-פתיחה אלו מכוונות להס- ביר לא רק את דביקותן של השכבות התרבותיות בפולין בספרות אלא גם אותה רעבתנות בלתי-רגילה בה ציפו שכבות אלו להתחדשות הפעילות הספ- רותית כתום הכיבוש הנאצי. בשנות 1939-1944 נגזרה על העם הפולני, בדבבד עם עבדות פוליטית מלווה חיסול פיזי של מיליונים, גם גזירת

"מר וולדיובסקי". ומתוך אפר הפו- זיטיביוס הדועך קמה ופרחה, בראשית המאה הזאת, תנועת הפולנים הצעי- רים, שהכינוי "ניאורומנטים" משקף היטב את אפיה, ואשר בחרה באמצעים חדישים בסיפור (סטיפאן ז'רומסקי — גדול המספרים הפולנים בכל הדורות) ובמחזה (סטאניסלב ויספיאנסקי) להח- ייאת האידיאלים הרומנטיים הנלעגים תוך מיווגם עם רעיונות חברתיים מת- קדמים.

בתקופת בין-המלחמות (1918-1939) — תקופת עצמאותה המלאה של פולין, שהזרגון הפוליטי הנוכחי מכנה אותה בשם "תקופה טרום-ספ- טמברית" (על שום פרוץ המלחמה בספטמבר 1939) — הדיחה התימטיקה התברתית את הנושאים הלאומיים משדה הספרות. תקופה זו ידעה יצירות בעלות מעוף בפרוזה, הן בראשיתה («איכרים» מאת ולאדיסלב ריימונט, בעל פרס-נובל) והן באחריתה («לילות וימים» למאריה דומברובסקה), שמעה את שירתו המעולה של ליאופולד סטאף וראתה בעלייתו של יוליאן טובים אל פסגת ההבעה הפיוטית. אולם רישומה העיקרי הוטבע בפובליציסטיקה. קמה שורה של כתיבת בעלי רמה גבוהה, מעמיקים בבקורת חברתית וספרותית כאחת, שהצליחו לרכז סביבם את תשומת-לבם של כל חוגי האינטליגנ- ציה. את המקום הראשון בגאלריה נכבדה זו תפס השבועון «ויאדומוסצי ליטראצקיה» (חדשות הספרות), שדגל ברעיונות ליברליים-מתקדמים, לחם עליהם בעוז-רוח, יצא בהתקפות חריפות ביותר על כוחות הריאקציה

המות שבעצם החזקתה שימשה מקור עידוד עיקרי לעם הנרדף על צוואר. המצב ששרר בפולין עם שיחרורה מן הנאצים ב־1944/45, שעל רקעו יש לראות את התפתחות הספרות הפולנית לאחר המלחמה, נקבע אפוא על פי שלושה נתונים אובייקטיביים: דילול שורות הסופרים ע"י הכובש הגרמני, צמאון העם חובב־הספרות לחידוש הפעילות הספרותית; המש־טר הקומוניסטי.

הנתון השלישי, שבו לא נגענו עד כה, הוא הקובע את דמותה של הספ־רות הפולנית מאז ועד היום. התמורות המדיניות הכרוכות בנתון זה ובאמצעי השפעתו על חיי החברה בפולין הע־מידו בספרות הפולנית, מ־1945 ועד עתה, שלוש תקופות, הנבדלות זו מזו הבדל תכני ופורמאלי ניפר. על פי סימנים אלה של תכנים וצורות אפשר כבר עתה להדביק על שלוש תקופות אלו תוויות המבליטות את האפייני שבהן: חופש לזכרונות, שיעבוד ל"סכימטיות סו־ריאליסטית", מרד בתכתיבי המוסכמות.

תקופה ראשונה:

חופש ברשות

התקופה הראשונה, שארכה חמש שנים בקירוב (מן השיחרור ועד רא־שית 1949) עומדת במזל כפול: מצד אחד הצורך הנפשי לבטא את יסורי העם בימי הכיבוש, ומצד שני — מידה מפתיעה של אי־התערבות המשטר בדרכי הספרות ובנושאה. מלחמת־הבוק של ימי ספטמבר 1939 ומצור־ורשה, התמוטטותה של

האלם המוחלט. העתונות היומית הדלה של אותם הימים היתה עתונות רש־מית של שלטונות הכיבוש, ערוכה לרוב בידי גרמנים יודעי־פולנית, ואך בבוו ואי־אמון קראוה. ברחי ה"גובר־ניה הכללית" (כך קראו הגרמנים ליחידה המינהלית, שהופרה רשמית כ"שטח מחייתם של הפולנים" וכללה כמחצית שטחה של פולין משנת 1939) לא הופיע אף כתב־עת בשפה הפולנית ולא היתה שום הוצאת־ספרים. חנק זה, וכן גם האיסור על החינוך התיכון והגבוה, כוונתם היתה לסתום את פיה של האינטליגנציה, זו שבתולדות פולין היתה תמיד הרוח החיה בכל תנועה לאומית וחברתית ונושאת דגל המרד במשעבד, ואף למנוע יצירת עתודות חדשות לשכבה זו לקראת "שלום־אלף־השנים", כתכניתו של היטלר. המתתם של פרופיסורים, רופאים, מהנדסים, עורכי־דין, סופרים ואמנים פולניים בהמוניהם במחנות־ריכוז ובפעולות־טיהור תדירות, מראשית הכיבוש ועד סופו, באה לזרו תהליך מכוון זה.

הפולנים התגאו בצדק שהיו יחידים מכל העמים הכבושים בידי הנאצים שלא נטמאו בפשע ה"קוויזלינגים". אכן, לא נמצאה בפולין אף אישיות בעלת־שם שתפתה לשתף פעולה עם שלטונות־הכיבוש, ודברים אלה אמו־רים הן בשטחי המדיניות והמינהל הן בזירה התרבותית. גם הספרות הפול־נית ירדה למשך חמש שנים רצופות למחתרת: סופרים ומשוררים, במידה שהיו מחוץ למחנות־ריכוז (ובדרך כלל בהסתר ובכיסוי־שם), נתנו ידם לערי־כת ספרות המחתרת, שחרף סכנות־

שרים חרף כל חסרונותיהם. בשנים הראשונות למשטר הקומוניסטי בפולין היתה הספרות שרה אפוא לתמול הבורגני שירי כמיהה, תהילה וצידוק שכמוהם לא שרה מעודה. ולא היה זה הפאראדוקס היחיד. גם גיבורי היצירה רות האלו, בין אם הועלו על רקע הכיבוש ובין אם תוארו על רקע מאורעות שמלפני המלחמה, רובם ככולם היו בני המעמד הבינוני והאינטליגנציה. כאלו היו הדמויות בפואימה בתר-המלחמתית הגדולה ביותר של טובים, "פרי פולין" (שהמשורר הוציא לאור רק את חלקה הראשון, ואילו חלקה השני, שהיה עמו בכתובים, פירסומו נמנע בתקופה מאוחרת יותר ע"י הצנזורה); כזה היה גיבור הסיפור "מותו של ליברל" מאת ארתור סנדאור. זאת ועוד: מקום נכבד בספרות הכיבוש תופסים היהודים, כקרבנותיה העיקריים של התקופה. דמויות של יהודים מעלה על מסך יצירתו לא רק היהודי אדולף רודניצקי, הרואה את ייעודו הספרותי בתיאור כליונה של יהדות פולין; גם הסופרת זופיה נאלקובסקה ("מידאליונים", ספר על מחנה אוס-ביניצים) ואף נציג הזרם הקתולי לשעבר, יז'י אנדז'ייבסקי ("לילה", קובץ סיפורים על הגיטו) נוקקים לדמויות של יהודים כדי להבליט את אכזריותו של המשעבד הנאצי. והרי גם יהודים אלה אינם פועלים חדורי הכרה מעמדית אלא בני דלת-העם מזה ונציגי האינטליגנציה המתבוללת מזה. ברי, אידיליה זו של חופש בנושאים ובמגמות לא היתה עשויה להאריך ימים בתקופה שבה היה המשטר החדש

פולין תחת מחי מחלומתו הראשונה של האויב, גזירותיו של שלטון הכיבוש, הווי ארגוניה המחותרת ופעולתם, ובראש-וראשונה — סבלות העצורים במחנות-הריכוז ודרכם של מיליונים אל המוות — אלה היו נושאייהם העיקריים של סיפורי השנים הללו. הם נכתבו קצתם בידי סופרים מן המחנה הליברלי הוותיק, ששמם נודע כבר בציבור לפני פרוץ המלחמה (זופיה נאלקובסקה, יז'י אנדז'ייבסקי). קצתם ביד פובליציסטים ומבקרים צעירים, שניסו את כוחם לפני הכיבוש בכתבי-עת שמאלניים ורק עתה נשקטקעו ביצירה ספרותית בעלת-הקף (ארתור סנדאור, קזימיז' בראנדיס) ומיעוטם בידי אנשים שעשו עתה את צעדיהם הראשונים בספרות (אדולף רודניצקי, טאדיאוש בורובסקי). סופרי התקופה הזאת ומשורריה (הגדולים שבהם: השמאלני בלתי-המפלגתי יוליאן טובים והקומוניסט ולאדיסלב ברוניבסקי), בין שנשארו בימי הכיבוש בפולין גופה ובין שישבנו בגולה הרוסית או המערבית, לא הסתגלו עדיין לרוחות החדשות, שנשבו בתוקף גובר והולך בחדרי השלטון. לא זו בלבד שלא נוצרה בימים הללו אף יצירה אחת ראויה-לשמה שתאדיר את ההווה הקומוניסטי המתרקם עליה פני העבר הרכושני שלפני המלחמה אלא שחווית הכיבוש, אשר לה הוקדשו רוב היצירות הללו ועליה נסב, נעוצה היתה בכל שרשיה בזכר ימי החירות מלפני ספטמבר 1939 — ימים שמתוך פרספקטיבה היסטורית קצרה ארת-התרחשויות נראו עתה מאור-

בראשית 1949 בעיר שצ'צין. כינוס שצ'צין, שהיה מאז לשם-דבר והוא מציין את תחילת ימי השפלתה האיומה ביותר של הספרות הפולנית. אסר מלחמת-תנוסה, טוטאלית וחסרת-רחמים, על כל ה"ערכים הבורגניים" בספרות בכל הדורות ובדור הזה — דור הגשמת הסוציאליזם — מכל-שפן. מעל במתו של כינוס זה נאמו אך מעט סופרים ומשוררים ידועי-שם; את מקומם תפסה, כמנחת הקו לעתיד, המפלגה. המפלגה דיברה מפי נציגיה הרשמיים וכן מפי בני הדור הצעיר, שהספיקו לגלות אי-אלה כשרונות ביטוי בבטאונים מפלגתיים ואשר המשטר החליט למשחם לסופרים. בשימו אמונו בהם יותר מאשר בסופרים הקומוניסטיים הוותיקים. מעניין יהיה להביא כאן את עיקר מצעו הרעיוני של כינוס שצ'צין: הספרות אַל לה להינתק מן הזרם העיקרי של חיי החברה; תורת ה"אמנות לשמה" היא שריד פסול מן העבר הבורגני ויש למחותה; אין בספרות מקום לא ל"אסתטיזם", לא ל"פסיכולוגים" ולא ל"ארוטיזם", שאף הם תופעות של גיוון בורגני; הספרות מעמידה עצמה לרשות הפרולטריון והיא תשרת רק אותו; יודגש תפקידה המנחה של ברית-המועצות בעולם הסוציאליסטי ותוטעם חשיבותה של הידידות בין פולין לברית-המועצות לקידום הסוציאליזם בפולין; הסופרים יכתבו על פי "הזמנה חברתית", כלומר — על נושאים שהשעה מחייבת להעלותם למרכז ענייני החברה; גיבורי יצירותיהם שוב לא יהיו בני המעמד

חודר והולך לכל תחומי החיים התברתיים. מקץ ארבע שנות השלטון הקומוניסטי דמתה הספרות לאי בודד של חירות מחשבתית בתוך ים של רודנות מתגברת. גל המעצרים, שהחל כבר להציף את המדינה ולא פסח על שום חוג ועל שום שכבה חברתית, חס לפי שעה מפגוע בסופרים. אולם הכל חשו כי מדיניות ההאחדה הפוליטית והאידיאית של דפוסי החברה אצל הגרורות, שהקמת הקומוניפורם בסוף 1948 היתה אות לזירוזה, סופה להציף בהקדם גם את הספרות על יוצריה.

ואכן — לפי השיטה הקומוניסטית הבדוקה — החל להישמע פתאום "קול ההמונים העמלים", שקרא לטיהור הספרות מיסודות ריאקציוניים ולהעמדת נושאים העיקריים של המהפכה במרכזה.

תקופה שניה:

סוציאליזם

איחודן של ה"פ.פ.ס." (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית) וה"פ.פ.ר." (מפלגת הפועלים הפולנית) — היא המפלגה הקומוניסטית) במסגרת ה"פ.ז.פ.ר." (מפלגת הפועלים הפולנית המאוחדת), שבוצע בדצמבר 1948 עם חיסול שרידי הסוציאליזם-דימוקרטיה ואשר שם את המפלגה הקומוניסטית דיון יחיד על כל שטחי החיים, נתן את האות לשידוד-מערכות גם בשדה הספרות. המעשה, המסמל מעבר לתקופה חדשה בתולדות הספרות הפולנית שלאחר המלחמה, נעשה בכינוס הארצי השני של אגודת הסופרים, שהתקיים

במבנה, בתוכן, במגמה וב"הוראת הפתרון". הם נסבו על שני צירים תימאטיים: בית-החרושת והכפר. גיבורי "ספרות בתי-החרושת" היו פועלים שתפקתם עלתה על הנורמה וכן (ומקומם של אלה האחרונים בלט יותר ויותר!) מזכיריהם של תאי-המפלגה במפעלי התעשייה. מזכירים אלה, שרובם היו סוכני ה"א.פ." (הבולשת המפלגתית) והטילו אימתם על סביבתם, תוארו כאנשים בעלי יחס אבהי ומלא-הבנה לפועלים וכלוחמים ללא-חת במתפלים הרכושניים, שפל מפעל נצטווה לגלותם בשורות עובדיו. אותו סכימאטיזם חדגוני שרר גם ב"ספרות הכפר". כאן היה הגיבור תמיד האיכר דל-הרקע, לוחם רעיון הקולקטיביזציה, בעוד שמקור הרעה התגלם, בלי יוצא-מן-הכלל, ב"קור לאק", באיכר בעל הרכוש, העושה יד אחת עם יסודות ריאקציוניים של בעלי-האחוזות לשעבר והמתואר אף תיאור חיצוני סטנדרטי: בעל-גוף (המושג "שמן כחזיר" חוזר לגביו ברוב הספרים האלה!), ששרשרת שעוץ-הזהב תלויה בחזיתו. אף סיום הסיפור אין בו כל ואריאנטים: אמונתו הנל-הבת של האיכר העני בקולקטיביזציה סופה לנצח חרף נכליו של ה"קולאק". אין בסיפורי התקופה הזאת לא תיאורי גוף (אסתטיים!) ולא סיבוכים נפשיים (פסיכולוגים!) ולא אהבה (ארוטיים!). כפי שאמר לאחר זמן אחד המבקרים: "בספרותנו נולדים הילדים על-ידי הקשה בדלת; פרק אחד בספר מסתיים בהקשה בדלת החדר והפרק הבא פותח בצריחת התינוק".

הבינוני כי אם פועלים חדורי הכרה מעמידת, שישמשו דוגמה ומופת בנא-מותם למפלגה; יודגש ערכה המחנך של המפלגה, שהסופרים מחויבים להגיב מיידית על כל תביעה מתביעו-תיה ולהלביש תביעות אלו אצטלה אמ-נותית ברוח הריאליזם הסוציאליסטי. הריאליזם הסוציאליסטי (שנקרא מאז, לשם קיצור, "סוץ-ריאליזם") הוגדר בפי דוברים רשמיים בשצ'צין, בהתאם למתכונת הסובייטית, כמגמה של "ביקורת חברתית פעילה, שהוראת הפתרון בצדה". להדגמת ההגדרה הזאת נאמר בכינוס כי "אילו היה אמיל זולא, למשל, מרחיק לכת מעבר לבקורת ולקראת הוראת הפתרון — כלומר, אילו התעלה מעל לגטורליזם גס ופור-מאליסטי ולא הסתפק בהקעת המצוי והשפיל להצביע גם על הרצוי — כי אז היה אף הוא, על רקע תקופתו וסביבתו, עשוי להיקרא סופר סוץ-ריאליסטי"...

כינוס שצ'צין (ששינה גם את מעמדה של אגודת הסופרים הפולניים מ"אגודה מקצועית" ל"אגודה רעיו-נית") פותח אפוא תקופה, שנקראה באורח רשמי תקופת הריאליזם הסוצי-אליטי, בעוד שהסופרים עצמם כינוה בתקופת ה"סכימאטיזם", ואילו בפי העם הוגדרה כ"כתיבה ביד שמאל" וכ"זאמורדיום" (גיב פולני, שניתן לתרגמו כ"סתימת פיות").

בוה אחר זה החלו להופיע ולהציף את השוק ספרים למאות, שנכתבו בידי אנשים חסרי כשרון ואשר רק ה"עלי-לה" כביכול הקנתה להם תואר של סיפורים. הם דמו זה לזה בכל:

הקלאסית. נכסי הספרות הפולנית של מאת השנים האחרונות סווגו לשלושה סוגים: יצירות שאפשר בקלות יחסית להגדירן כ"מתקדמות" הוכשרו לפיר-סום מהדורות חדשות; ספרים שלא ניתן להדביק בהם תווית של "קידמה" אלא במעשי-לוליין מחשבתיים מרובים יצאו לאור כשהם מלווים דברי-מבוא ארוכים, בהם טרחו המקדימים לתרץ את כשרותו הרעיונית של המחבר "על רקע התקופה"; סיפורים, שירים ומחזות שנימה מיוחדת זו נעדרת מהם כליל, או יצירות היסטוריות שחטאו בתיאור האיבה המסורתית בין פולין ורוסיה, הועלמו כמעט לגמרי מעין הקורא. לדוגמה: משלושת חלקי הטריילוגיה לסינקביץ' הוכשר רק החלק השני, "המבול", הודן בפלישת השבדים לפולין, ואילו החלק הראשון ("באש ובחרב") והאחרון ("פאן וולד-דיובסקי") נפסלו בשל התעסקותם בטבח הפולנים ע"י האוקראינים ברא-שותו של חי'מילניצקי, שההיסטוריה הסובייטית העטירתו הילה של גיבור לאומי. שני ספרים אלה נכללו רק בהוצאה המקובצת של כל כתבי סינ-קיביץ', שמחירה עלה על שכר חצי שנת-עבודתו של פועל. לגבי מיצ-קיביץ' הרי "פאן טאדיאוש" לפחות גדון לכף-זכות, לאחר שאחד הפרופי-סורים הקומוניסטיים לספרות (קוי-מיז' ויקה) הגדירו כ"אפופיאה על תהליך צמיחתה של הבורגנות הפו-לנית".

על רקע זה כדאי לציין את מעמדה המיוחד של קבוצת סופרים קאתוליים, המקורבת לארגון "פאקס", ארגון זה

אפייניים לתקופה זו היעדר כשרונות חדשים (איגור נוורלי, מחבר הספר "מזכרת מצלולוזה", הוא לדע-תי, היחיד היוצא מכלד זה) ושתיקתם של סופרים ומשוררים בעלי-שם, שפל פיתוי המפלגה ואיומיה לא הצליחו להניעם לשחות עם הזרם. סופרים ומשוררים אלה, שביקשו לשמור על מעמדם (ומעמד הסופרים הוא מן המיוחסים במשטר הקומוניסטי), עסקו בשנים אלו בתרגומים — בעיקר, כמובן, מן הספרות הסובייטית. אך במידה שאולצו מדי פעם לשלוח ידם גם ביצירה מקורית, לא העזו לסטות מן הקו. שני שירים מאת יוליאן טובים — "מן המזרח" (על עמי ברית-המועצות) ו"אל העם הסובייטי" (אפז-תיאווה של סטאלין) — הם אולי התעודה המחרידה ביותר להשפלת כשרון שירי גדול ע"י רתימתו למר-כבתה של תעמולה מפלגתית.

הבקורת הספרותית, שרשותה עמדו כתבי-עת ספרותיים רבים, ניתנה בימים ההם בידי "מריצים", שראו את תפקידם בבדיקת "כשרותה" הסוץ-ריאליסטית של כל יצירה ובבחינתה מצד הוראות-השעה המפלגתיות. ערכים ספרותיים אובייקטיביים חדלו כליל מן הבקורת הזאת; מבקרים שבדונם ביצירה כלשהי העזו להעריכה באמת-מידה של שלמות המבנה, יפי השפה או טכניקה סיפורית, תוך התעלמות מהתאמתו של הספר לדרישות המשטר, הואשמו ב"פורמאליזם בורגני" והיו צפויים לחורבן כלכלי.

מאליו מובן כי חל שינוי קיצוני גם בעמדה הרשמית כלפי הספרות

היסודות הליברליים ברשויות הדתיות הקתוליות מאסו בו ולא הצטרפו אליו מעולם. אולם מספר סופרים קאתוליים, שהשתיקה קשתה עליהם ואילו השתיה עם הזרם ה"מוכתב" לא היתה לפי רוחם, ניצלו את הוצאות "פאקס" לפירסום ספרים היסטוריים, שמידת עצמאותם המחשבתית היתה פוסלתם מראש בעיני כל מו"ל שמחוץ למחנה זה. יאן דובראצ'ינסקי, מחבר הרומן "הפולשים", הוא המוכשר והחשוב בסופרים אלה.

ההפשרה

הסנוניות הראשונות שבישרו את קץ התקופה הזאת החלו להיראות בשמי הספרות הפולנית זמן־מה אחרי מותו של סטאלין ב־1953. במועדון אגודת הסופרים בווארשה תכפו ונש־מעו דברים של בקורת על כבילת הספרות בסכימות דוגמתיות ועל בלי־מת פי הסופרים בתכתיבים בלתי־פוסקים. קצת מדברי הבקורת האלה, שהצטיינו בגילוי־לבם הנועז, משמשים תעודה מעניינת לרוח התקופה.

אמר לודביק פלאשן, מבקר ספ־רותי צעיר מקראקוב: "המריצים" תובעים מן הספרות מהפכנות. אך כלום היתה בפולין מהפכה? הרי את משטרנו קבעו שלושה אדונים מזדק־נים!" (הכוונה לוועידת יאלטה, בה תוחמו אזורי־ההשפעה באירופה בין רוסיה למעצמות המערב).

לעג הסופר קאזימיז' בראנדיס: "הסופרים שומעים מפי יעקב ברמן [ראש הבולשת והמונה על הספרות גם יחד] כי אין אמת אובייקטיבית.

איגד, ועודו מאגד בשורותיו, חלק מן הכהונה הקתולית, שקיבלה עליה את מרות המשטר הקומוניסטי ותמורת הסתייגותה מהוראות הוותיקן והתנכ־רותה למוסדות הרשמיים של הכנסייה בפולין זכתה ליחס מיוחד מצד המפ־לגה, יחס ששום ארגון אחר, מחוץ למפלגה עצמה, אינו זוכה לו. אף בתקופת הטרור הסטאליניסטי החמור ביותר (1950-52) היה "פאקס" מעין מעצמה־זוטה אוטונומית בתוך מדינת הרודנות: הוא קיים מפעלים קואופר־טיביים עשירי־אמצעים לחרושת, מס־חר ותחבורה, וכן מוסדות חינוך, הוצאת־ספרים וכתבי־עת. הפרט הפי־קאנטי והמאלף ביותר בפרשה זו הוא כי האיש שעמד בראש ארגון רב־השפעה זה, הקימו בשיתוף־פעולה עם הבולשת ואף קיבל את ברכת מוסקבה לפעליו, היה סרגיוש פי־אסצקי, אחד האידיאולוגים והמנהיגים של התנועה הפאשיסטית הפולנית (א.נ.ר. — המחנה הלאומי־הרדיקלי) עוד לפני 1939, זו שהצטיינה בארגון פרעות ביהודים באוניברסיטאות ובמתן שבת גלוי לנאציזם עד פרוץ המלחמה ממש. (בשלב מאוחר יותר התהבר פי־אסצקי עם קבוצת הסטאליניסטים שניסתה למנוע את עליית גומולקה לשלטון). היתה זו דוגמה מופלגת של כריתת־ברית בין שני מחנות יריבים, ששני אתם המשותפת לדמוקרטיה משמשת להם מכנה משותף וכו לפעולת־צוות. לא רק החוגים האורתודוקסיים של הכהונה הקתולית הטילו חרם על "פאקס" והוקיעוהו כסוכנות המפלגה הקומוניסטית בתוך הכנסייה; גם

תוצאות שונות מאלו שהבשיל בשאר הגרורות לולא היתה בה מפבר תסיסה רצינית ביותר, שהכל זקפוח לכות פעולתם העקשנית של אנשי-הרוח בכלל וחוגי הסופרים והפובליציסטים בפרט. אין, כנראה, גוזמה רבה בטענה, המקובלת כיום בפולין, כי הסופרים — בעזרתם הפעילה של הסטודנטים ונוכח שיתוף-פעולה פוטנציאלי מצד כל השכבות החברתיות — הם שהכ- שירו את הקרקע ל"מהפכת אוקטובר" ב-1956.

אכן, את תחילת התקופה החדשה בחיי-הרוח של פולין — תקופת ה"הפ- שרה" והמרד בתכתיב המשטר — רגילים לנעוץ ב"שיר למבוגרים" למשורר אדם זאז'יק, שנתפרסם ב-1955 בשבועון הספרותי "נובה קול" טורה". שם היצירה מרמז כי, להבדיל משירי התקופה, חסר השיר הזה אותו "מוסר-השפל" שיגרתו, שהיה עד כאן חלק בלתי-נפרד מכל יצירה ושיוה לה אופי של סיפור-לילדים. נושא השיר הוא עיר התעשייה נובה-הוטה, שהוק- מה ע"י הממשלה סמוך לקראקוב ומשך שנים שימשה סמל רשמי ל"פ- לין החדשה". מאות ספרים, שירים ומאמרים הוקדשו בימי הסטאליניזם לעיר זו וכולם תהילה להשגיה האדי- רים, לדפוס החיים בה ולדמות האדם החדש המחושלת והולכת במפעל-ענק זה. זאז'יק קרע את לוט השקר מעל כל אלה. הוא הרהיב עוז בגפשו לדבר בגלוי על משפחות הפועלים הנמקות ברעב מחמת שכר-העבודה הירוד, על משטר הטרור של מזכירי המפעלים, על הזנות הפושה בקרב הפועלות

יש אמת נאטורליסטית גסה ויש אמת דיאלקטית עליונה. כשכותבים, למשל, על תורים ארוכים בפתחי התנויות הרי זה נאטוראליזם גס; האמת של מר ברמן מצווה עלינו להתעלם בספרינו מתופעה כזאת. היא איננה דיאלקטית ולכן אינה קיימת, רבותי!"

המשורר צ'סלאב מילוש, שביקש מקלט מדיני במערב ופירסם שם את ספרו "מוח באזיקים", המתאר את הטראגדיה של אנשי-הרוח במשטר קומוניסטי, העז לשאול עוד לפני צאתו את פולין: "מה מבדיל בין ספרות של דמוקרטיה עממית אחת לחברתה? מלבד השפה — לא-כלום. הרי לכם שוויון אידיאלי עד כדי כך שהספרות מקפחת בו כל תכונה לאומית."

ולאחר הקונגרס ה-20 של המפלגה הקומוניסטית בברית-המועצות זועק אנטוני סלונמיסקי: "אף בימי הבי- ניים לא ידעו בני-האדם יסורים נור- אים ככל אשר ידעו בשנות הסטאלי- ניזם."

הקונגרס ה-20 במוסקבה, בו גילו מנהיגיה החדשים של רוסיה את פר- צופו האמיתי של הסטאליניזם, נת- פרש אצל הפולנים כאות לניתוק כבלי השעבוד. בעקבותיו באו מהומות הפו- עלים בפוזנאן ביוני 1956 והמאורעות הדרמטיים שהעמידו בראשות המפ- לגה — בכינוס המליאה השמיני שלה, באוקטובר 1956 — את ולאדיסלב גומולקה, אסיר המשטר הסטאליניסטי ובעל קו ה"דרך העצמאית של פולין אל הסוציאליזם".

אולם ניתן לשער שהקונגרס המוס- קבאי ה-20 לא היה מבשיל בפולין

מספר כתיבת חברתיים וספרותיים («נובה קולטורה», «פשגלונד קולטור ראלני», «קירונקי») מתרוממים בתוך כך לרמה בקרתית ומחשבתית שקשה למצוא כדוגמתה בעתונות הפריודית של אירופה. בחיי התרבות מתחדשת התופעה הטיפוסית שמלפני המלחמה: כל גליון של השבועונים ודו-השבועונים עונים האלה נחטף עם הופעתו בידי העילית האינטלקטואלית ומשמש שוב נושא לשיחה וזיכוח בכל חוגי האינטליגנציה.

מקום מיוחד ונכבד ביותר בשורה זו של כתיבת העת פס דו-שבועון הסטודנטים «פו פרוסטו» («פשוט»), שאסר מלחמה על כל שרידי המשטר הסטאליניסטי. על מכת השחיתות, על נגע החוליגאניות (שפשה עם ה«פשה» ולבש ממדים מבהילים ברחבי המדינה ובעיקר בוורשה), על פורענות האלכהוליום, החשפנות, האנטי-שמיות וכיוצא באלה. עקב הרפורט-ז'ות של «פו פרוסטו» ממפעלי התע-שיה ומן הקואופרטיבים החקלאיים עטורי התהילה הרשמית מטפחת המציאות הרקובה של המשטר אף על פניהם של אותם רבים שלא ידעו לאשורה, או שבחרו להתעלם ממנה.

«התחדשות מודרכת» —

ומה הלאה?

אולם מציאות כללית יותר ומכרעת יותר — עמידתה הגיאופוליטית של פולין בטבורה של מזרח-אירופה הקומוניסטית — «מקפיאה» עד-מהרה את ההפשרה ושמה סכר לפיהם של השרים בשכרונם את שירת הדרור.

מתוך כורח כלכלי, על שיפוני העובדים שמאחרי חזיתם הנוצצת שרונים עוני, זוהמה, רקבון, שיכרות ובערות מבהילים.

היתה זו כבר שנת 1955 — ולכן יכול שיר זה לראות אור; עובדה זו כשלעצמה הצביעה לא רק על הלכי-הרוח הגוברים והולכים בקרב הציבור אלא גם על העזתה של הצנזורה, שהתירה את פירסום היצירה המהפכנית הזאת. אולם בתוך כך עדיין לא היתה זו אלא שנת 1955 — ולכן ראתה המפלגה צורך לנזוף בוואז'יק על כתיבת שיר זה ולפטר את פאבל הופמן, עורכה הראשי של «נובה-קולטורה».

מאז ואילך גופלות בזו אחר זו החומות שהקימה המפלגה בעמל-שנים סביב חדר-עבודתו ועולמו הרוחני של כל סופר, סופרים, משוררים ועיתונאים הם חיל-החלוק במלחמה למען הקו החדש, הליברלי יותר והתלוי פחות ברוסיה, המסתמל בגומולקה, ונגד היסודות הסטאליניסטיים של «קבוצת נאטולין» (על שם אחוזה בסביבות ורשה, בה ערכו אנשי קבוצה זו את מועצותיהם בימי ההכרעה של אוקטובר 1956).

אפיינית לתקופה זו היא פנייתם ההמונית — הכללית כמעט — של אנשי-העט מן הספרות אל הפובליציסטיקה. תופעה זו מסתברת מתוך הדינאמיות החברתית האדירה של הימים ההם, הציפיה לחירות-אמת והאמונה האופטימית כי חירות זו תיתכן אם אך יימצאו הנוסחות הרעיוניות והאמצעים המעשיים להשגתה.

יות הביטוי בפולין של שנת 1958 שוב יש גבול, הנקבע ע"י עובדות מדיניות וגיאוגרפיות שאין בידי סופרים ועורכי עיתונים לשנותן.

אמת, סופרים ומשוררים בעלי כשרון ומחשבה עצמאית — מהם ותיקים כליון קרוצ'קובסקי ויאן ראנדובסקי, ומהם גידולי השנים האחרונות כמייצ'י סלב יאסטרון, יוליאן פשיבוס וויקטור וורושילסקי, ומלבדם אלה ששמותיהם הוזכרו בתחילת מאמר זה (ובראשם מאריה דומברובסקה בפרוזה וולאדיסלב ברונייבסקי ויארו סלב איבאשקייביץ' בשירה) — עודם מניבים, ולכאורה בלא איסורים יתירים, את פרי רוחם, אך שוב אין לדבריהם אותו הד ציבורי רחב וספונטאני, שהיה מתעורר לשמעם אשתקד; תחתיו משתררת עתה בעם הפולני דומיה, ספק אדישה ספק לגלגנית, של ניהיליזם מכרסם; חוסר-אמונה, ילוד אכזבות תכופות כל-כך, בכל הערכים האידיאיים ובכל האמיתות החברתיות. מעטים הדברים המציינים את התמורות האחרונות בפולין ציון בולט כעובדה שהספר „בתי הקברות“ מאת המשורר הצעיר מארק הלאסקו (אחד הסיפורים המזועזעים ביותר על המשטר הקומוניסטי בימינו) הוצא לאור ע"י המחבר מחוץ לגבולות מולדתו. עוד לפני שנתיים, אף לפני שנה, היו לספר מעין זה סיכויים רבים לפירסום בורשה. השנה אולץ מחברו להוציא בפאריז.

היוכל ספרו להופיע בהליגות הראוה של הנויות-ספרים בבירת פו-לין בשנה הבאה או בעוד שנתיים?

ובמידה שקוצר תפרספקטיבה ההיסטורית (ומהירות המאורעות המתרגשים ובאים בשעת כתיבת השורות האלו) מאפשרים בכלל קביעת פרקי-עתים לגבי התקופה האחרונה, הרי נדמה כי „הקץ האינדיאני“ של פולין החל לכלות בשלהי 1957, עם סגירת „פורוסטו“ על שום אותה מידה יתירה של חופש-בקורת שנטל לו העורך, אליגיוש לאסוטה (אשר רבים כינוהו „מפלס-הדרך למהפכת אוק-טובר“), ובשל המבוכה שהיתה אותה בקורת בלתי-מרוסנת גורמת לשלטון. אמת, יצירות הקלאסיקאים הפולנים עודן מופיעות על מדפי חנויות-הספרים, אף נחשול התרגומים מן הספרות המערבית (שהיתה אסורה משך שנים מבוא בקהל) עודו נמשך. אולם הפצת יצירותיהם ובטאוניהם של הסופרים-המהגרים במערב (המרוכזים בעיקר סביב כתב-העת רב-המשקל „קולטורה“ בפאריז וכן סביב „ויאדומוסצי פולסקיה“ בלונדון) עדיין לא הותרה, את מקומה של סיסמת „ההתחדשות“ תופס המונח החדש „התחדשות מודרכת“, מעל דפי העתונות נאלם שוב קול הבקורת בכל הנוגע לברית-המועצות, וראשי המרד ההונגרי מאוקטובר 1956 לא ייקראו עוד בשם „פטריוטים“, כפי שפוזנו אך תמול-שלשום בהתלהבות ובלהט-הזדהות.

אמנם, שלטון ה„או.ב.“ השנוא לא נתחדש והצנזורים אוחזים במספרים ובעפרונות האדומים כשידיהם נתונות ככפפות-משי מתוצרת 1956, אך כל עורך וסופר מתבקש לזכור כי לחירו-